

УКРАЇНСЬКИЙ
КАНОНІЧНИЙ
ВІСНИК
2017 (3)

о. Василь Рудейко

доктор літургійних наук

Українського Католицького Університету (Львів)

ПРОБЛЕМИ ЛІТУРГІЙНОГО БЛАГОЧЕСТЯ «ЧОТИРЬОХ ЧОТИРИДЕСЯТНИЦЬ»

Візантійська літургійна традиція — це одна з найбільших скарбниць вселенського літургійного благочестя, а також і світового культурного надбання. Остаточно сформована у 16-му столітті і зафіксована виданнями т. зв. «editio princeps», приготованими критським гуманістом і друкарем Димитрієм Дукасом, вже з 1526-го року¹ вона стала об'єктом подиву та предметом дослідження численних молільників та науковців. Візантійська літургійна традиція — це також одна з найбільш відомих східних традицій. Водночас вона й одна з найменш осмислених, покритих таїнственними покровами «символічних таумачень», традицій, сакральність яких рідко наважуються порушувати. Це, з одного боку, зрозуміло, оскільки, щойно утвердившись, ця традиція втратила державу, для якої була створена, її переховували в тісних монастирських мурах люди, які ставили собі за мету не так осмислити, як зберегти її для майбутнього. Тому осмислення літургійного благочестя візантійської традиції — нагальне завдання, яке дотепер стоїть перед дослідниками Літургії.

У цій короткій доповіді спробуємо поставити кілька питань, які стосуються постового благочестя візантійської традиції. Це лише початок довшої дискусії, тому ані поставлені питання не будуть висерпними, ані спроби відповідей на них не будуть остаточними.

Сучасна візантійська літургійна традиція знає чотири основних постових періоди — Різдяний піст, Великий піст, Апостольський піст та Успенський піст, які, хоча й жоден з них не триває 40 днів, у грецькій термінології заведено називати «τεσσαρακοστή» чи «чотиридесятниця». Логіка встановлення цих періодів полягає в потребі своєрідної зупинки «statio» перед основними святами кіл літургійного року: рухомого (Різдво), нерухомого (Пасха), свят Богородиці (Успіння) та свят святих (первоапостолів Петра і Павла). Кожен із цих постових періодів має свою унікальну історію встановлення та

розвитку², а також і свої проблемні аспекти, щодо яких хотілося б поставити кілька питань, а також запропонувати попередні міркування щодо можливих відповідей і рішень.

ПЕРЕВАНТАЖЕНИЙ, АБО ВЕЛИКИЙ ПІСТ

Пасхальний піст — один із найважливіших, найраніших і, безумовно, найзнаніших постів літургійного року не лише у візантійській, але й у всіх основних літургійних традиціях. Він давній, як і саме свято Пасхи, а багатство його богослужінь просто вражає³. Якщо подивитись на кількість та складність богослужінь та богослужбових тем, цей піст видається не просто великим, а величезним.

І саме через цю величезність матеріалу він подекуди стає найменш вдалим приготуванням до святкування Пасхи. Звернімо увагу на кілька проблемних аспектів цього періоду.

Довжина постового періоду

Великий піст лише умовно можна назвати чотиридесятницею, оскільки, правдоподібно, ніхто не скаже, як вирахувати 40 днів Великого посту. Лише зважаючи на логіку богослужінь, можна побачити тут три різні історичні системи, які просто накладені одна на одну, без врахування первісної логіки кожної з них:

А) включно з суботою та неділею без Страсного тижня: понеділок першого тижня Великого посту до п'ятниці шостого тижня Великого посту = $5 \times 7 + 5 = 40$ (стихири на «Господи, воззвах»);

Б) включно з суботою та чотирма днями Страсного тижня: $6 \times 6 + 4 = 40$ (Літургія Передосвячених Дарів);

В) без субот та неділь, але включно з Сиропусним та Страсним тижнем: $5 \times 8 = 40$ (Молитва св. Єфрема).

Не вдаючись до історичних розвідок щодо 6-ти, 7-ми чи 8-митижневої логіки святкування чотиридесятниці, зазначимо лише те, що у візантійській літургійній традиції всі вони дивно переплетені, неймовірно утруднюють спроби інтерпретації літургійної традиції. Належать чи не належать неділі та суботи до днів Великого посту? Що означає служіння Літургії Передосвячених Дарів та Літургії св. Йоана Золотоустого в суботи Великої чотиридесятниці? Входять чи не входять сирна та Велика седмиця до періоду Великого посту? І що означають т. зв. «передпостові» неділі, в які читають Євангелія про Закхея, митаря і фарисея та блудного сина, з яких

теми двох останніх звучать у текстах третього та четвертого тижнів посту? На всі ці питання неможливо дати відповіді, не вдаючись у «символічну» казуїстику, яка все одно допомагатиме лише під час поверхового огляду, а не для вглиблення у духовість передпасхального посту⁴. У кожному разі, тривалість цього посту завелика, а це спонукає до послаблення постових практик і зведення їх практично до середи і п'ятниці, які і в решті літургійного періоду є постовими днями.

Невідповідність читань літургійним текстам

Візантійська літургійна традиція — спадкоємниця антиохійської традиції, славної своїми поясненнями Святого Письма. Саме тому багато літургійних текстів просто підхоплюють прочитаний на одному з богослужінь біблійний уривок і або повторюють його, використовуючи багатоманіття поетичних засобів грецької риторики, або розвивають біблійну тематику у догматичній, моральній чи духовній перспективах. Особливо «єрусалимська» складова візантійської традиції багата на ці методи богословства⁵. Для прикладу, сідальні, тріоди і стихири стиховні 3-го, 4-го, 5-го та 6-го тижнів Великого посту розвивають тематику притч з Євангелія від Луки: про блудного сина, митаря і фарисея, милосердного самарянина та багача і Лазаря. Цю тематику можна простежити також у канонах 2-ї, 3-ї, 4-ї та 5-ї неділь посту. Не важко здогадатись, що первинною богословською «логікою» постового періоду було читання відповідної притчі в кожену неділю посту, а отже, вглиблення у її зміст через оспівування важливих для покаяння тем із цієї притчі на богослужіннях вечірні і утрени впродовж тижня після цієї неділі. Але це не лише здогадка. З достатньої кількості вцілілих джерел відомо, що у давнину в ці неділі на літургіях справді читали згадані притчі, від яких у сучасній традиції не залишилось і сліду.

Ба більше, зміна постового євангеліара та впровадження «минейних пам'ятей», важливих для чернецтва, святих чи свят: Теодора Тирона, Торжества Православ'я, Григорія Палами, Хреста, Марії єгипетської та Йоана Ліствичника, — не лише відірвали природний зв'язок між Євангелієм та літургійним текстом, але й дали поштовх до дублювання певних неділь, а отже, і до збільшення тривалості періоду Великого посту — Неділі Блудного сина та Митаря і Фарисея творять так звані «порожні» передпостові седмиці,

бо, окрім недільної служби, вони не передбачають ніяких особливих богослужінь протягом тижня. Таким чином ми отримали два додаткові тижні, в неділі яких читають євангельські притчі, але не розважають над ними впродовж тижня, тоді як у 3-й та 4-й тижень посту Євангелій не читають, а теми їх і донині звучать у літургійних текстах.

Постові «минеїні пам'яті» — це теж насправді дублювання, бо, незважаючи на їх святкування у неділі та суботи Великого посту, їх святкують також у фіксований, визначений літургійним календарем день. Попри це, саме вони на чільному місці в більшості пояснень Великого посту. Навіть такому глибокому богослову-літургісту, як о. Олександр Шмеман, не вдалося уникнути спокуси прив'язати пам'яті неділь посту до перенесених на неділі минейних святих.

Постова тріодь чи постові тріоді?

Дублювання в періоді Великого посту наявні не лише на перетині різних літургійних традицій (назвемо їх тут «чернечою» та «парохіяльною»), а й у тому факті, що Постова тріодь — це не так літургійна книга, як антологіон, у якому є дві різні Тріоді, а саме Тріодь св. Теодора Студита та Тріодь св. Йосифа Піснеписця⁶. Ясно, що це початково два різні тексти, якими вірні чи монахи могли користуватися залежно від того, як зволив настоятель. До того ж таких «окремих» тріодей є набагато більше. Існують навіть типово слов'янські⁷, написані в Болгарії, тріоді, вони не перекладні і не мають грецьких аналогів⁸. Скажу ще більше, така ситуація і з іншими нашими літургійними книгами — Октоїх, Минея, Цвітна тріодь, всі вони мають принаймні два окремих цикли, і кожен самодостатній та може бути добрим провідником душі вірного дорогою посту, але оскільки складений у практично неможливий до виконання устав, то перетворюється в мертву традицію, якої не сприймають серйозно навіть монахи, які мали б жити інтенсивнішим молитовним та постовим життям. Мені принаймні зрозуміло, що перший крок до літургійного оновлення періоду Великої чотиридесятниці мав би полягати в тому, щоб визнати Постову тріодь антологіоном і поділити його на дворічний цикл, наприклад парних і непарних років, а це, до речі, стара добра традиція константинопольської церкви. Там існував двотижневий цикл парних і непарних тижнів⁹.

НЕДОВАНТАЖЕНІ ПОСТИ

Якщо Великий піст перевантажений богослужіннями і пам'яттями, різноманіттям кіл та традицій, то інші «чотиридесятниці» явно недовантажені. Деякі з них застигли у певному етапі становлення богослужбового благочестя, а деякі взагалі не супроводжуються жодними богослужіннями, окрім передсвятя, які, звичайно, мають і інші свята, не пов'язані з постами.

Різдвяна чотиридесятниця

Оскільки піст перед Різдвом формувався не так довго, як пасхальний, то годі очікувати від нього літургійних текстів, подібних до тріодей Великого посту. Перші «різдвяні» тексти з'являються на свято Введення в храм пресвятої Богородиці на каноні утрени — «Христос рождається! Славіте!» звучатиме кожного дня наприкінці першої пісні канону. Ці ірмоси, згідно з уставом, наявні в кожній утрени аж до свята Різдва Христового.

Хоч Різдвяний піст і називають Пилипівкою, оскільки за уставом він починається від свята апостола Филипа (за сорок днів до свята Різдва Христового), все ж коректніше було б називати його Андріївкою, оскільки, з огляду на літургійну традицію, саме свято Андрія відкриває різдвяну тему в богослужіннях. Стихири вечірні цього свята недвозначно вказують нам на зв'язок із народженням Христа. Подібні стихири і надалі дунатимуть у святкових богослужіннях таких свят, як св. Миколая, св. Даниїла і трьох отроків. Навіть простим оком видно, що період перед святом св. ап. Андрія додано штучно, щоб дорівняти кількість днів цього посту до 40, а відтак назвати його зимовою чотиридесятницею.

У цьому пості годі знайти послідовність, подібну до стихир тижнів Великого посту, проте, якщо дуже уважно приглянутись до літургійних текстів цього періоду, деякі основні теми можна виокремити.

Зокрема, від першого (чотирнадцятого) грудня починають святкувати пам'ять пророків і літургійно входять у святкування посту через особливий спів Алилуаріїв на вечірні та утрени. Так цей піст уподібнюється до Великого посту, перший тиждень якого теж присвячений пам'яті пророків. Спів Алилуаріїв у візантійській традиції особливо підкреслює постові богослужіння, тому маркування ними постових періодів важливе для відчуття постового періоду. Все ж

треба зауважити, що різдвяні Аलिуарії досить не послідовні. Є дні, коли устав приписує їх співати, але є інші дні, і їх суттєво більше впродовж цього посту, коли богослужіння нічим не відрізняються від звичайних днів літургійного року.

Наступний крок в інтенсивності святкування передсвяття Різдва Христового — це дві неділі перед Різдом: Праотців (Авраама, Ісаака, Якова, пророка Даниїла та трьох отроків) та Отців (всіх, хто долучився до історії нашого спасіння від Адама аж донині). Але ці неділі можна радше порівняти з Неділями Митаря і Фарисея та Блудного сина — недільні тексти є, але впродовж тижня немає жодного розвитку недільних тематик.

Тиждень перед Різдом відповідає Великому тижневі перед святом Воскресіння. У ці дні особливі святкування — стихири, канони — все закликає нас остаточно приготуватися до приходу Христа. Повечір'я цього тижня містять особливі канони — тріоди, створені на зразок тріодей Великого Тижня перед святом Воскресіння.

З вищезазначеного можна побачити, що богослужіння Різдяного посту, хоча й зовні взороване на богослужбову логіку Великого посту, все ж з невідомих нам причин було зафіксоване у якійсь формативній фазі: є позначені межі, виокремлений Великий тиждень, але немає літургійного наповнення решти днів посту. Насправді вдосконалити його можна досить безболісно для літургійного благочестя, наприклад через щоденний спів Аलिуаріїв, просто дотепер це питання навіть не ставилось на обговорення. Чи не варто було б у цей період використати багатство рукописної традиції? Це питання, які мали б у майбутньому стати темами літургійних конференцій та предметом праці літургійних груп.

Апостольський та Успенський пости

Ще гірше становище довкола двох інших постів, які богослужбово взагалі ніяк не демарковані. Малесеньким винятком є тріодь перед святом Преображення, але: а) хто про це знає і б) який стосунок її до свята Успіння, в періоді посту якого цю тріодь співається в поєднанні зі службою св. мученика Євсигнія?

Тому ці два періоди не так літургійні, як дисциплінарні. Людина, яка відвідувала б богослужіння у ці дні, зовсім не зрозуміла б, що цей літургійний період якийсь особливий.

Відсутність маркування особливих періодів літургійного року призводить і до проблем літургійного благочестя. Інколи потреба певного типу благочестя виливається у паралітургійні практики. Зокрема, у нашому літургійному благочесті, можливо, не було б проблеми через штучно впроваджений паралітургійний травневий Богородичний культ (*який порушує логіку якщо не часу Великого посту, то часу П'ятдесятниці*)¹⁰, якби період Успенського посту був означений відповідним літургійним богородичним акцентом, а піст для того і є.

ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ

Підсумовуючи, можна сказати, що візантійську літургійну традицію, яку ми отримали у спадщину, треба ґрунтовно й неупереджено осмислити і оновити.

— Богослужбові маркування особливих періодів літургійного року важливі і корисні для вглиблення в літургійне життя Церкви, тому їх тривалість і наповнення мали б бути для вірних не недосяжним ідеалом, який, з огляду на слабкість душі людської, треба постійно злагіднювати, а періодами реальної допомоги, посиленої для людей у часі їхнього приготування до найважливіших свят і пов'язаних із ними періодів: рухомого, нерухомого, богородичного і святих.

— Хоч спів Алілуаріїв — це лише побіжна ознака постового часу (бо це лише свідчення давнішої традиції — допрокіменної), проте він добрий «маркер» постового періоду і міг би поширитись на будні дні усіх постів.

— Дослідження рукописної традиції може відкрити цілі пласти «забутої» візантійської традиції, якими можна було б заповнити відсутні в постових періодах літургійні тексти.

— Октоїх (як один із антологіонів візантійської піснетворчості) містить щонайменше два цикли — покаяння і заступницький, — а якщо брати до уваги повечір'я, то й богородичний, яким, відповідно до оновленого уставу, можна було б надавати перевагу у важливі періоди літургійного року, наприклад богородичні канони співати на утрнях в Успенський піст, а покаянні — в Апостольський і т. д.

— Важливо наприкінці визначити, що маємо на увазі під Великою чотиридесятницею, а також окреслити статуси субот та неділь із їхніми богослужіннями.

— Надзвичайно важливо звернути увагу на синергію біблійних та поетичних текстів у літургії, що призведе до зміни назв неділь посту і до скасування порожніх тижнів митаря і фарисея та блудного сина.

— І, врешті, минейні свята — треба залишити минеї, тим більше, що устав і так приписує святкувати їх у визначені дні року.

ПРИМІТКИ

- ¹ «Отже, сучасна “візантійська” Літургія — це текст нової константинопольської рецензії 11-го століття, яку звершують відповідно до рубрик, встановлених на горі Афон у 14-му столітті в особливій редакції, створеній критським гуманістом за наказом папи римського». Parenti S. *The Eucharistic Liturgy in the East: The Various Orders of Celebration* // Anscar J. Chupungco (Hg.), *Handbook for Liturgical Studies: The Eucharist*. — P. 73.
- ² Щодо історії виникнення постів див.: Мансветов И. Д. *О постах Православной восточной Церкви*. — Москва, 1886. [Отдельный оттиск из журнала «Прибавления к изданию творений Святых отцов в русском переводе» за ч. 33, кн. 1]. Holl K. *Die Entstehung der vier Fastenzeiten in der griechischen Kirche* // Holl K. *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*. Bd. II. — Der Osten, Tübingen, 1928. — P. 155–203.
- ³ Про богослужіння Великого посту у візантійській традиції див.: Карабинов И. А. *Постная Триодь: исторический обзор ее плана, состава, редакций и славянских переводов*. — Санкт-Петербург, 1910; Карабинов И. А. *К истории исправления Постной Триоди при патриархе Никоне* // *Христианское чтение*. — Санкт-Петербург, 1911. — № 5–6. — С. 627–643. Новіші дослідження див.: Bertoniere Gabriel. *The Sundays of Lent in the Tridion: The Sundays without a commemoration*. — Rome, 1997; Hrsg von Momina M. A., Trunte N. *Triodion und Pentekostarion nach slavischen Handschriften des 11.–14. Jahrhunderts*. Teil I: *Vorfastenzeit*. Mit einer Einführung zur Geschichte des slavischen Triodions von M. A. Momina, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2004; Poliakova Svetlana. *Sin 319 and Voskr 27 and the Triodion Cycle in the Liturgical Praxis in Russia During the Studite Period*, Universidade NOVA de Lisboa (Portugal), ProQuest Dissertations Publishing, 2009.
- ⁴ Шмеман О. *Великий піст*. — Львів, 2009; Дмитриевский А. А. *Триодь Постная — училище благочестия: О покаянии и молитве* // *Труды Киевской Духовной Академии*. — Киев, 1905. — С. 428–444.
- ⁵ Galadza D. *A Note on Hagiopolite Epistle Reading in Three Greek Manuscripts from the Sinai «New Finds»*. — P. 149–162.
- ⁶ Те саме стосується і інших піснетворчих збірників, як-от: Октоїх і Минея, чи навіть збірників зі сталими частинами богослужіння, як-от Часослов. Вони теж часто містять по кілька богослужбових циклів на один і той самий день, які «історично склалися» в єдине богослужіння.
- ⁷ Момина М. А. *Вопросы классификации славянской Триоди*. — ТОДРЛ. — 1983. — № 38. — С. 25–38.

- ⁸ Zaimov J. The Kičevo Triodium (Cod. Sofia. BAN. № 38): Also Known as the Bitola Triodium an Old Bulgarian Manuscript from the XI–XII Century: Text in Transl. — Nijmegen, 1984; Попов Г. Триодни произведения на Константин Преславски. — София, 1985.
- ⁹ Див.: Strunk O. The Byzantine Office at Hagia Sophia. — DOP. — 1956. — № 9–10. — P. 175–202.
- ¹⁰ Див.: R. Taft, Die Liturgie im Leben der Kirche. — Contacor. — 2001. — № 1. — P. 38–39.